

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА У РОМАНІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ»

Павлова Анастасія

*здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету української філології,
Криворізького державного педагогічного університету*

Науковий керівник:

Ковпик Світлана

*докторка філологічних наук, професорка,
професорка кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету*

XXI століття помітно активізувало та посилило увагу літературознавців до творів на історичну тематику, про історичних постатей, а особливо тих періодів історії України, в яких художньо презентовані складні процеси становлення Гетьманської держави. Особливе зацікавлення викликали твори, які довгий час радянська критика замовчувала та усіяко забороняла, а від часу здобуття Україною незалежності вони, на жаль, не стали об'єктом спеціальних та ґрунтовних досліджень учених.

Саме такою була доля історичного роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», який майже після столітнього забуття був надрукований уже в незалежній Україні 1991 року. Творчість І. Нечуя-Левицького досліджували такі літературознавці: А. Калинчук «Особливості характеротворення в історичних романах І. Нечуя-Левицького», Н. Бойко «Герої й антигерої в історичних романах І. Нечуя-Левицького», І. Приходько «Тема України і національної зради у творчості І. Нечуя-Левицького», Л. Ісаєнко «Романна концепція образу головного героя (про повість І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський）」, О. Сліпушко «Історичні ремінісценції козацьких літописів у романі І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» та інші.

Проте, усі дослідження 90-х років та й початків 2000 років дещо побіжно торкалися теми ставлення Івана Виговського до росії та Переяславської угоди.

Уважаємо, щороман І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» потребує реінтерпретації з позицій сучасного розуміння ролі

лідера нації в умовах зазіхання московії на суверенітет України. Адже Івана Виговського найбільше непокоїло те, що в Переяславі 1654 року відбувся вкрай ганебний для України акт злуки з московією.

На думку М. Наєнка, гетьман Іван Виговський добре знав сутність північного сусіда, який був темним, а в міжнародних колах мав славу брехливої державного утворення [1]. Тож у процесі вивчення концептуального бачення ролі історичної постаті у долі країни особливу увагу варто звернути на сутність стратегії зовнішньої політики гетьмана Івана Виговського, на його дипломатичні якості, причини та мотиви докорінної зміни політичного курсу України, який був спрямований до європейських цінностей.

Роман «Гетьман Іван Виговський» наснажений численними авторськими морально-етнічними відступами. Генетичне коріння такої письменницької дидактики сягає народних джерел і літописної традиції. В історичних романах, як і в соціально-побутовій прозі І. Нечуй-Левицький виступає вдумливим дослідником, у даному випадку не тільки людських душ і характерів, але й історії.

Ідейно-тематична канва роману ґрунтується на особистому розумінні, баченні письменником цієї епохи. Письменнику імponує той факт, що молодий гетьман прагне історичну помилку Хмельницького, бо й сам автор уболівав за незалежність України.

З притаманною глибокою психолізацією, маючи досить скупі часто суб'єктивні дані козацьких літописців, а також монографію М. Костомарова «Гетьманування Івана Виговського». І. Нечуй-Левицький створив образ «опального» гетьмана, розум і талант якого на багато років випереджали тогочасну громадсько-політичну думку.

З перших сторінок роману І. Нечуй-Левицький презентував портретну характеристику гетьмана Івана Виговського: «...блискучі карі очі, довгі чорні лиснючі вуса, рівні білі зуби, високе чоло з густими бровами» [2, с.33], тобто зовнішність майбутнього гетьмана була особливою, він був привабливим чоловіком, а всі фізіономаністичні риси указували на те, що він має вольовий характер. І. Нечуй-Левицький у тексті роману продемонстрував власні симпатії до зовнішності гетьмана: «Який гарний, гарний чорнявий неначе намальований» [2, с.34]. Зовнішня краса Івана Виговського підкорила серце його майбутньої дружини Олеси: «Він вразив мене молодую своєю мужньою фігурою, чорними кучерями, з пишними очима і делікатною красою» [2, с.34].

З точки зору темпераментної характеристики Івана Виговського то тут слід зазначити, що письменник акцентує увагу на тому, що гетьман був: «... розсудливий, певний чоловік, бо вже не дуже молодий. Він додержує своїх слів» [2, с.21]. Це говорить про, те що він може показати на людях свої достоїнства, щоб викликати в оточуючих його пошану.

Відтворюючи зустріч генерального писаря з митрополитом, романіст за допомогою такого художнього засобу, як авторська мова, розкриває визначальну рису характеру головного персонажа: «... його блискучі карі очі аж заграли, але він не насмілювався виявити своїх потайних думок і мовчав: він мусив чинити волю і наказ гетьмана» [2, с.43]. Це свідчить про те, що ця людина мала сангвінічний тип темпераменту, а люди такого типу демонструють стабільні емоції, стани почуття, настрої, переконання. Але завдяки своєму темпераменту, тонкому розумові, обачності, добре розвинутій інтуїції, природній хитрості Іван Виговський умів ладнати з Богданом Хмельницьким й швидко здобув у нього велику довіру: «... тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збудження проти Москви, свого гніву» [2, с. 23].

Після смерті Богдана Хмельницького генеральний писар усвідомлював, що тільки гетьманська влада забезпечить йому можливість втілити у життя свої плани і мрії. На думку М. Наєнка, «Прагнення Виговського обов'язково стати гетьманом було не тільки його особистою примхою: за цим, переконує письменник, стояло добре продумане загальноукраїнське прагнення розхитати збудований Хмельницьким переяславський човен. Зробити це метою свого життя Виговський вирішив одразу після одержання гетьманської булави» [1, с.191].

І. Нечуй-Левицький підкреслив деякі особливі поведінкові звички майбутнього гетьмана: «Іван Остапович любив побалакати, все скрізь примічав, все навиглядав і вмів чудово про все оповідати» [2, с. 29]. А ще він на посаді писаря «... усе кланявся та одмагався, говорив тихо, спокійно, але почував, що його руки й ноги дрижали, неначе в пропасниці, що йому забиває дух, душить у грудях» [31, с.38]. Проте згодом, на посаді гетьмана, він «...ледве поклонився до їх не дуже низьким поклоном, ледве нахиливши голову. Підвіши голови грізним поглядом поглянув на старшину» [2, с.45]. Автор акцентує увагу на змінах у поведінці Виговського, які відбуваються з моменту його гетьманування.

З точки зору концептуального представлення образу гетьмана, І. Нечуй-Левицький акцентував увагу на усіх тих змінах, які відбувалися у характері та поведінці головного персонажа, у залежності від того, які посади він обіймав. Тобто, його лідерські якості почали проявлятися саме тоді, коли він став гетьманом.

Формуючи концептуальне бачення особистості Іван Виговський крізь призму художнього осмислення його постаті, І. Нечуй-Левицький не оминув увагою те, як гетьман ставився до одягу: «Цього дня Виговський довго прибирався та чепурився, надів новісінький синій жупан, накинув поверх його обиштий золотими шнурками червоний кунтуш з вильотами,

взвуся в червоні сап'янці, надів шапку набакир, скочив на коня і насилу встиг встигнути московських посланців коло ратуші» [2, с.70].

Обіймаючи посаду писаря при гетьмані Богдані Хмельницькому, він добре розумів свій рівень матеріального та соціального положення, тому не прагнув до великих палаців. Проте, після обрання його гетьманом переїхав до розкішної резиденції. Відзначимо, що І. Нечуй-Левицький акцентує увагу на тому, що гетьман не був скупим, але ніколи не витрачав грошей даремно. Переважну більшість коштовностей, які йому подарували чужоземні послы він витратив на будівництво монастиря в Чигирині. Іван Виговський так самопрезентував себе перед своєю нареченою: *«Я чоловік з достатком. Маю добрі доходи. Посланці з усяких держав надарюють мене багатими подарунками» [2, с.49].*

Гетьман Іван Виговський ставиться до себе з самоповагою: *«І я ж такий боярин на Україні як і ти, а може, ще й кращий за тебе, бо я державний канцлер», - подумав Виговський» [2, с.39].* Самоусвідомлення свого соціального положення демонстрував у момент, коли потрібно було справити враження.

Велику увагу у романі приділено ставленню гетьмана до підлеглих та ближніх. Він дотримується усталеної системи правил та етикетних нормативів у ставленні до свого батька Остапа, брата Данила та братової жінки, дочки Богдана Катерини, Виговський їх дуже поважав та любив. З особливою повагою він ставився до родичів дружини. Він усіляко прагнув вразити всіх родичів дружини, але це у нього не зовсім виходило, тому що він – головний писар гетьмана Богдана Хмельницького, а для них це означало *«... супротивник сімей шляхтичів» [2, с.29].* Це не давало йому спокою, але коли він став гетьманом, то відразу відчув певне полегшення: *«... походжаючи по світлиці, гордо підвісив голову вгору та позираючи на стелю та на мухи, що лазили по стелі, неначе то лазили не мухи, а усі ті князі Любецькі і Соломирецькі, та Олесині родичі – сенатори. Авжеж я тепер їм не рівня! Тепер я маю ласку в короля. Тепер я кому схожу, тому й дам шляхетський ранг» [2, с. 59].*

І. Нечуй-Левицький вибудовує цікаву сюжетну лінію взаємин Хмельницького та Виговського. Богдан Хмельницький на схилі літ особливо довіряв Виговському, ділився з ним своїми думками, зізнавався у своїй прорахунках. Саме великим прорахунком своєї діяльності він вважав підписану угоду в Переяславі. Ставши гетьманом, він одразу заручився підтримкою міжнародних партнерів, зокрема, таких держав, як Швеція та Польща. Він дуже добре усвідомив настільки примітивною на міжнародній арені була московія, а тому вирішив усіляко скерувати свою політику на розрив стосунків з цією державою.

Внутрішні переживання Івана Виговського письменник розкрив за допомогою такого художнього прийому, як внутрішнє мовлення: *«Ця*

зустріч не минеться мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, неначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово покинулось тут, на волі, серед пишних церемоній, серед вольного натовпу гуляючих людей, в срібному тумані інею, де майнув її легкий, м'який, лелійний вид... Я знайду її довідаюсь, хто вона» [2, с. 49].

Іван Нечуй-Левицький підкреслив той факт, що гетьман звик керуватися не емоціями, а розумом, діяти сміливо і впевнено, але розважливо, продумавши все і прорахувавши всі свої кроки: *«Іван Виговський мав талант ораторський і любив говорити, але в розмові він завжди був дипломатом, і дуже обережним дипломатом»* [2, с.59]. Письменник так характеризує патріотичні почуття гетьмана: *«... добрий, щирий патріот, тонкий політик, оборонець прав України, чоловік великого розуму та європейської просвіти»* [2, с.59]. У цій характеристиці персонажа автор презентував особисте ставлення до головного персонажа.

Іван Виговський щиро любив Україну, відстоював її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, бо був, може, вищий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити врівні з найліпшим діями тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою: *«Не любив він Москви за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала це за живоття Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель Україні»* [2, с.76].

Гетьман тяжів завести в Україні *«...уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Європи з привілей ним панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична. Маса духом почули, чим тхне цей не поступовий середньовіковий старопольський дух, духом вгадали наслідки його, з паничиною в перспективі, які стались потім на Західній Україні і Виговський впа»* [2, с.123].

І. Виговський добре усвідомив підступність московії та сутність Переяславської угоди, він прагнув *«...одірвати Україну від Москви»* [2, с.135]. Проте Іван Виговський вдавався й до іншої крайності – віддати Україну у підданство польському королеві. Саме ці наративи у гетьманської стратегії не імпонували низовому козацтву, у якого ще залишалися свіжі враження від війни проти польської шляхти. Та попри такі перехльости у поглядах Іван Виговський *«...незважаючи на зроблені ним помилки, залишається все ж першим із найбільш освіченим, патріотичним мужем України»* [31, с.136]. Цієї думки дотримувались Д. Дорошенко, Б. Крупицький.

Отже, І. Нечуй-Левицький у романі «Гетьман Іван Виговський» художньо презентував сутність концептуального бачення долі трагічного персонажа. Іван Виговський цілком виправдано й логічно прийняв рішення порвати з московією, а от щодо повернення України назад до Польщі, то таке рішення він прийняв не порадившись з козацькою старшиною.

Письменник обрав для розвитку сюжету дуже вдалі форми: внутрішні монологи головного персонажа. Характер Івана Виговського розкривається через систему самозапитань, які допомагають реципієнтові краще осмислити складність характеру гетьмана. Його непокоїла думка козацтва щодо прийнятих ним рішень, він сумнівався, вагався, переконував себе у правильності обраної стратегії.

Історична постать Івана Виговського імпонувала письменнику, адже гетьман наполегливо шукав в історичних постатях доби Гетьманщини тих, які могли б забезпечити Україні зовсім інше майбутнє без московії. І. Нечуй-Левицький вбачав у діях Івана Виговського прагнення до європейського майбутнього України. Звичайно, що його великим прорахунком було те, що він зорієнтувався виключно на польське підданство України, а не обрав стратегію поступової інтеграції у європейський простір та до європейського сейму.

Розмірковуючи над діями та вчинками гетьмана Івана Виговського, І. Нечуй-Левицький спробував розібратися у причинах занепаду національного лідерства в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Брак лідерства в тогочасному суспільстві створив серйозну загрозу для подальшого існування української нації. Саме ці питання стали визначальними у формуванні концептуального бачення художнього образу гетьмана в історичному романі «Гетьман Іван Виговський».

Відзначимо, що автор об'єктивно підійшов до художньої презентації історичної постаті, вказав на сильні та слабкі позиції гетьманської стратегії. І. Нечуй-Левицький не прагнув викликати симпатії читачів до головного персонажа, а скоріш бажання розібратися у складності його характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наснко М. Польські мотиви в українському реалізмі (Іван Нечуй-Левицький: *Причепта та Гетьман Іван Виговський*). URL: <https://surl.li/avpyyh> (дата звернення - 01.02.2025 р.).
2. Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський: роман. Київ, 1991. 511с.
3. Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне спрямування або непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини». Павлоград: «Народна книга», 2010. 68 с.